

43. ДАЧО. – Спр. 8.
44. Там само. – Спр. 15.
45. Там само. – Спр. 17.
46. Там само. – Спр. 18.
47. Там само. – Спр. 19.
48. Там само. – Спр. 22.
49. Там само. – Спр. 13.
50. Там само. – Спр. 12.
51. Там само. – Спр. 14.
52. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1.– Спр. 23, 24, 28, 35.
53. Там само. – Спр. 1.
54. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 4.
55. Там само. – Спр. 5, 11.
56. Там само. – Спр. 6.
57. Там само. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 13.
58. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1.– Спр. 8.
59. Там само. – Спр. 9.
60. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1.– Спр. 7.
61. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1.– Спр. 26, 27.
62. Там само. – Спр. 20.
63. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 2.
64. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 2.
65. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 7.
66. Там само. – Спр. 3.
67. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 10–12, 14.
68. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1.– Спр. 4.
69. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1.– Спр. 29.
70. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1.– Спр. 37.
71. Там само. – Спр. 38, 48, 49, 50, 54, 55.

Анна Морозова

Джерела з історії Руху Опору в роки Другої світової війни у Державному архіві Чернігівської області

Характерною особливістю Другої світової війни став Рух Опору фашизму. Форми опору гітлерівському режимові були різними: пасивний опір (ухилення від співробітництва з окупантами, саботаж, маніфестації), страйки робітників і саботаж селян поставок продуктів, підпільна преса. Та особливою формою Руху Опору народів Європи була боротьба в'язнів гетто, концентраційних і трудових таборів, таборів військовополонених, в якій активну участь брали й громадяни СРСР.

63 роки минуло після закінчення Другої світової війни, але й зараз залишається малодослідженим питання про участь представників Радянського Союзу, й зокрема України, в Русі Опору в країнах,

окупованих нацистськими загарбниками.

Нев'янучою славою вкриті імена чернігівців, які боролися з ворогом у підпіллі військових, трудових і концентраційних таборів, партизанських загонах окупованих країн далеко за межами Батьківщини.

Протягом 1965 – 1970 рр. працівниками обласного архіву Юр'євим Б.Ф., Романовою О.П. і Петровою Г.П. були зібрані та сконцентровані оригінали та копії документальних матеріалів про інтернаціональні зв'язки трудящих Чернігівщини¹.

У березні 1971 р. матеріали були сформовані частково в окремі особові фонди уродженців Чернігівщини – учасників Руху Опору в країнах Європи², частково – в окремі справи колекції "Інтернаціональні зв'язки трудящих Чернігівщини". У цій колекції зберігаються матеріали про учасників Руху Опору: в Югославії – Улізка В.А., уродженця с. Григорівка Бахмацького району, Бандури І.В., уродженця с. Нова Басань Бобровицького району, уродженця с. Рогізок Щорського району Свисюкова В.В. та уродженця с. Гайворона Бахмацького району Охріменка Г.М.; в Югославії, Албанії та Греції – уродженця м. Корювки Мотчаного С.Ю., у Польщі – уродженця хут. Переділ Ріпкинського району Лабуренка М.Д., на території Чехословаччини – уродженця с. Жовтневого Коропського району Яхна М.І., уродженця м. Ічні Ігнатенка М.Я.; у Франції – прилучан Пчоліна В. та Чалого В., уродженця с. Кошелівка Ніжинського району Микитенка Ю.Р., уродженця с. Покошичи Коропського району Пилипенка І.Я., Хандочина М.; в Австрії – уродженки с. Власівки Ічнянського району Прокопенко Г.Ю.; членів підпільних антифашистських організацій табору військовополонених у Гаммерштейні – Симоненка М., уродженця с. Городище Менського району; концтабору Дахау – чернігівців Шаллара Г., Товстоліса В. та Демиденка В., концтаборів Панкрат і Маутхаузен – уродженця с. Євминки Козелецького району Макаренка В.О. Справи на цих людей містять різноманітні за складом і змістом документи – одні налічують лише 1 – 2 документи на декількох сторінках, інші – понад десяток документів на 30 – 80 сторінках. Проаналізувавши матеріали, ми розподілили їх за наступними групами:

- Документи офіційного походження
- Спогади
- Листування
- Вирізки та фотокопії матеріалів з науково-популярних, художніх творів, газет
- Образотворчі матеріали

Офіційні документи представлені різними видами в незначній кількості від загального числа зібраних матеріалів.

Службові характеристики, нагородні листи та автобіографії за період служби у Військово-повітряних силах СРСР з 1938 по 1956 рр. збереглися у справі про Народного Героя Югославії Улізка В.А.³ Колекція містить довідки про участь Лабуренка М.Д. у партизанському загоні "Клима" з вересня 1941 р. по 15 липня 1944 р., у воєнних діях у складі частин Радянської армії з 28 лютого 1945 р., у штурмі Берліна⁴. Про участь Яхна М.І. в Русі Опору на території Чехословаччини свідчить довідка Комісії у справах колишніх партизан Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР⁵.

Запрошення у Будинок офіцерів у Києві на нагородження польським "Krzyszem partyzanckim" Лабуренка М.Д. (1964)⁶, посвідчення (фотокопії) про нагородження Лабуренка М.Д. медалями "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.", "За взяття Берліна" та "Партиза-

нові Вітчизняної війни" 2 ступеня, польським "Krzyszczak partyzancki"⁷ та Яхна М.І. орденом Вітчизняної війни 2 ступеня (помертньо, 1965)⁸; посвідчення про нагородження орденом Народного Героя Югославії Охріменка Г.М. (машинописна копія, 1945)⁹ та Улізка В.А. (машинописні копії югославською та російською мовами, 1944)¹⁰.

Цікавими для дослідників будуть спогади учасників тих далеких подій. Але минуло багато часу після Перемоги, коли до ветеранів з проханням записати свої спогади звернулися чернігівські архівісти. Декому було важко згадувати пережите у концтаборах, дехто вважав, що їхні спогади будуть зовсім нецікавими для інших. Тому цей вид джерел у колекції представлений не багатьма свідченнями. Так, невеликі за обсягом, але цікаві, живі спогади надіслали Симоненко М.¹¹ і Свисюков В.В.¹² Невеликі за обсягом спогади про участь у Русі Опору в Греції, Югославії та Албанії надіслав до архіву у 1970 р. Мотчаний С.Ю.¹³, а згодом від нього надійшли досить значні за обсягом та інформацією спогади¹⁴. Спогади Лабуренка М.Д. були записані на зустрічі з працівниками архіву.¹⁵

Листування представлене як в оригіналах листів, так і в фотокопіях – журналіста Каплина Л.А. з дружиною учасника партизанського загону в Югославії Бандури І.В. – Олександрою Юхимівною (1968); листи М. Фостика синові Бандури І.В. зі спогадами про їхнє перебування в таборі для військовополонених та у партизанському загоні (1968)¹⁶; приватне листування Товстоліса В. та Демиденка В. (1958, 1965)¹⁷; листування працівника архіву Б.Ф. Юр'єва з Військово-морським музеєм Червонопрапорного Чорноморського флоту, посольством Югославії в Москві, Народною Бібліотекою Белграда (1965) про Охріменка Г.М.¹⁸ Частина цієї групи документів – це листування працівників архіву з приводу передавання на зберігання документів та організації зустрічей з працівниками архіву¹⁹.

Наступна група матеріалів була зібрана архівістами або виготовлена спеціально при формуванні цієї колекції – це вирізки з газет, фотокопії газетних матеріалів та розділів книг, присвячених тій чи іншій особі. На півночі Франції, біля Валансьєна, у партизанському загоні ім. Щорса, створеному з в'язнів табору Тьєрса, бились Пчолін В. і Чалий В.²⁰. На французькій землі громили фашистів Микитенко Ю.Р., Пилипенко І.Я., Хандочин М., сторінки життя яких неодноразово висвітлювалися на сторінках місцевої та республіканської преси, популярних книг²¹. На югославській землі боролися з фашистами Свисюков В.В., Улізка В.А. та Охріменко Г.М. – про кожного з них свого часу багато писали й зараз ці матеріали зберігаються в архіві²².

Колекція містить вирізки з статей про Бандуру І.В. ("Деснянська правда". – 24 березня 1970)²³, Ігнатенка М.Я., ("Красная звезда". – 6, 8 апреля 1965)²⁴, Мотчаного С.Ю.²⁵, Прокопенко Г. Ю.²⁶, Яхна М.І.²⁷. Про подвиг колишніх в'язнів найстрашнішого з німецьких концтаборів – Дахау – Шаллара Г., Демиденка В., Товстоліса В. розповідали газети "Комсомольская правда", "Труд", "Литературная газета"²⁸. Про перебування у концтаборах Панкрац і Маутхузен Макаренко В.О. розповідала на своїх шпальтах газета "Під прапором Леніна"²⁹.

Образотворчі матеріали представлені світлинами та мальованим портретом Бандури І.В., фотокопією цього малюнка³⁰; світлиною Товстоліса В.³¹; фотопортретами Свисюкова В.В.³², Улізка В.А.³³, Прокопенко Г.Ю.³⁴; світлинами Лабуренка М.Д. у роки Другої світової війни, після повернення на батьківщину з рідними³⁵.

Як бачимо, матеріали колекції представлені різноманітними за характером та інформативністю документами про багатьох чернігівців – учасників Руху Опору в країнах Європи в роки Другої світової війни.

Частина документів з цього приводу свого часу зберігалась в архівах КДБ. Це так звані

фільтраційні справи – своєрідні досье з матеріалами про людей, вивезених у роки війни з окупованих територій для роботи в Німеччині та інших країнах, завойованих гітлерівцями.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради України "Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних органів республіки" (1991), у 1992 році були прийняті на зберігання фільтраційні справи громадян, які були вивезені до Німеччини в період фашистської окупації області³⁶. Недосконалий науково-довідковий апарат до документів цього фонду не дозволяє ввести в повному обсязі до наукового обігу матеріали, які деякою мірою доповнюють відомості, зібрані в інших фондах архіву з цієї тематики. Нам вдалося виявити фільтраційні справи 11 учасників Руху Опору: членів підпільних антифашистських організацій концтабору Маутхаузен Макаренка Василя Опанасовича, уродженця с. Крехаїв Остерського району, концтабору Дахау – чернігівців Демиденка Володимира Петровича та Товстоліса Володимира Євгеновича, концтабору Бухенвальд – мешканця с. Тупичіва Моссе Георгія Лаврентійовича; учасників партизанських загонів на території Італії Заїки Степана Максимовича, уродженця с. Рябухи Дмитрівського району, та Красницького Григорія Миколайовича, уродженця с. Носівка Городнянського району, Франції – прилучан Коваленка Михайла Павловича, Трипаченка Олександра Андрійовича та Чалого Володимира Петровича, Югославії – Петрушевича Василя Андрійовича, уродженця с. Киянки Чернігівського району, та Леня Павла Михайловича, уродженця с. Валки Прилуцького району. Та за складом документів фільтраційні справи дещо відрізняються від справ, сформованих працівниками архіву з власної ініціативи, – і це цілком зрозуміло, враховуючи коли й ким вони формувалися.

Взагалі фільтраційні справи складаються зазвичай з наступних документів: а) документи радянських установ; б) німецькі документи і матеріали; в) документи союзних військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативними є документи радянського походження. Їх можна поділити на групи:

- 1) матеріали допитів, анкети, протоколи тощо;
- 2) відомче та міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей;
- 3) матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час перебування їх за межами України;
- 4) характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину тощо.

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатрійованих й заповнювали "реєстраційні аркуші" за 14 пунктами, найважливішими з яких були: "чому опинились на території іншої держави", "чи підлягав арештам, допитам, затриманням з боку німецької влади, коли, де і за що", "чи утримувався в спецтаборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)", "чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювались противником", "чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)". Окрім звичайних біографічних даних в цьому документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни та вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов'язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина потрапила на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території.

Перевірні-фільтраційні справи містять анкети й опитувальні листи, що заповнювались на перевірні-фільтраційних пунктах після репатріації колишніх військовополонених, протоколи їхніх допитів,

що були складені у відділах контррозвідки "Смерш", автобіографії та пояснювальні записки про обставини полонення та перебування у полоні, постанови (висновки) перевірно-фільтраційних комісій про звільнення з табору, демобілізацію, направлення на роботу із закріпленням за окремими підприємствами, до діючої армії, до місця проживання, про передавання командуванню військової частини "для використання за нарядами" й т. ін. Ці види документів представлені опитувальними листами Демиденка В.П.³⁷, Заїки С.М.³⁸, Коваленка М.П.³⁹, Красницького Г.М.⁴⁰, Макаренка В.О.⁴¹, Петрушевця В.А.⁴², Товстоліса В.Є.⁴³, Трипаченка О.А.⁴⁴, Чалого В.П.⁴⁵; постановами перевірно-фільтраційної комісії на Заїку С.М.⁴⁶, відділу Смерш на Коваленка М.П.⁴⁷; характеристиками на Трипаченка О.А. зі штабу французьких партизан⁴⁸.

У складених під час допитів колишніх в'язнів Демиденка В.П.⁴⁹, Коваленка М.П.⁵⁰, Красницького Г.М.⁵¹, Макаренка В.О.⁵² та Чалого В.П.⁵³ протоколах є відомості про те, як вони опинились у полоні, як ставилися до дій командирів під час оточення або полонення, працювали у полоні, отримували харчування й медичну допомогу, намагалися звільнитися з полону й дати опір ворогу, а також про оперативну роботу, яку проводили з військовополоненими іноземні спецслужби.

Відзначимо, що до деяких з цих людей органи служби безпеки проявляли інтерес і в наступні роки. Так, наприклад, учасник підпільної антифашистської групи в концтаборі Бухенвальд Моссе Георгій Лаврентійович викликався на допити у районне відділення НКВС протягом 1947 – 1949 рр.⁵⁴, пояснення про своє перебування у полоні та італійському партизанському загоні ім. Гарібальді давав органам безпеки у 1947 та 1948 рр. Заїка С.М.⁵⁵ А учасник партизанського загону "За Родину" у Франції Коваленко М.П. був засуджений на 25 років за антирадянську діяльність і повторні свідчення про полон і перебування у французьких макі він давав вже у радянському таборі⁵⁶.

Відомче та міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей представлене довідками агентурно-слідчих матеріалів на Заїку С.М.⁵⁷ та Чалого В.П.⁵⁸

Матеріали свідків про діяльність Коваленка М.П.⁵⁹, Макаренка В.О.⁶⁰ та Моссе Г.Л.⁶¹ під час перебування їх за межами України представлені їхніми заявами, протоколами допитів.

Характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину, містяться у справах Заїки С.М.⁶², Красницького Г.М.⁶³ та Петрушевця В.А.⁶⁴ До цього виду документів можна віднести й "підписний лист" громадян с. Киянки Чернігівського району, які підтверджували факт примусового вивезення до Німеччини Петрушевця В.А.⁶⁵

У спогадах про перебування у концтаборі Дахау Демиденка Володимира Петровича є схема табору і відомості про систему його охорони, відомості про адміністрацію й військовополонених, що з нею співробітничали. Цей документ дозволяє детально уявити структуру табору, з'ясувати місце його дислокації, чисельність та умови утримання в'язнів, використання, систему охорони табору, розкриває сторінки діяльності підпільного антифашистського руху в таборі⁶⁶.

У таборах вівся ретельний облік військовополонених, на кожного заповнювалися картки встановленого зразка, в які заносилися прізвище, ім'я та ім'я по батькові військовополоненого, рік, місце народження, посада, військове звання, відомості про родичів. Фільтраційні справи містять німецькі документи на Макаренка В.О.⁶⁷, Товстоліса В.Є.⁶⁸ та Чалого В.П.⁶⁹

До документів союзних військ можна віднести довідки та посвідчення патріота, видані учасникам Руху Опору в Італії Заїці С.М.⁷⁰ та Красницькому Г.М.⁷¹, які "в возродженной Италии ...будут рассматриваться как патриоты, которые сражались за честь и свободу". Документи про зарахування до Збройних сил Польщі у Франції, перебування в таборі французьких партизан, посвідчення офіцера

Коваленка Михайла Павловича представлені як в оригіналах (французькою та польською мовами), так і в засвідчених перекладах російською⁷². Документи про перебування в партизанському загоні Трипаченка О.А. представлені лише в перекладах з французької на російську⁷³.

Фотографії збереглися у справі Коваленка М.П. (усі вони були вилучені під час арешту Михайла Павловича у 1946 році) – його фотопортрети, світлини його бойових друзів, фото Окремого батальйону радянських партизан ім. Сталіна у Франції⁷⁴ та у справі Трипаченка О.А. – учасників партизанського загону м. Ляж (Франція), прилучан – учасників партизанських загонів у Франції – після звільнення Франції⁷⁵.

Перевірно-фільтраційні справи дають уявлення про процес репатріації радянських громадян, ступінь об'єктивності органів внутрішніх справ і держбезпеки при винесенні постанов про наявність або відсутність компрометуючих матеріалів, про відношення держави до громадян, що пережили нацистський полон.

У цілому матеріали, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, становлять обширну джерельну базу для дослідників, яка дозволяє розкрити окремі невідомі сторінки Другої світової війни, краще зрозуміти історію через незвичайні долі звичайних людей.

-
1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Справа фонду Р-1238. – Арк. 2.
 2. Огляд цих фондів див. у статті Н. Лобанової у цьому випуску "Сіверянського архіву".
 3. ДАЧО. – Ф. Р-1238. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 9–53.
 4. Там само. – Спр. 13. – Арк. 7, 9, 12, 14, 15.
 5. Там само. – Спр. 33. – Арк. 2.
 6. Там само. – Спр. 13. – Арк. 5, 8.
 7. Там само. – Арк. 6, 10, 11, 13.
 8. Там само. – Спр. 33. – Арк. 3.
 9. Там само. – Спр. 20. – Арк. 31.
 10. Там само. – Спр. 7, 8.
 11. Там само. – Спр. 26. – Арк. 1–8.
 12. Там само. – Спр. 25. – Арк. 2–5.
 13. Там само. – Спр. 17. – Арк. 6.
 14. Там само. – Арк. 7–24.
 15. Там само. – Спр. 13. – Арк. 1–4.
 16. Там само. – Спр. 1. – Арк. 3–14, 25–30.
 17. Там само. – Спр. 7. – Арк. 3–5, 9–11.
 18. Там само. – Спр. 20. – Арк. 15, 20, 21.
 19. Там само. – Спр. 12; Спр. 17. – Арк. 1–5; Спр. 20. – Арк. 11, 12, 16, 19, 22–24.
 20. Там само. – Спр. 24.
 21. Там само. – Спр. 19, 22, 30.
 22. Там само. – Спр. 20. – Арк. 1–9, 33, 77, 78.
 23. Там само. – Спр. 1. – Арк. 31.
 24. Там само. – Спр. 8.
 25. Там само. – Спр. 17. – Арк. 26.
 26. Там само. – Спр. 23. – Арк. 1–3.
 27. Там само. – Спр. 33. – Арк. 4, 9–10.
 28. Там само. – Спр. 7. – Арк. 1, 2, 6.
 29. Там само. – Спр. 15.
 30. Там само. – Спр. 1. – Арк. 18–22.

31. ДАЧО. – Ф. Р-1238. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7-8.
32. Там само. – Спр. 25. – Арк. 6.
33. Там само. – Спр. 29. – Арк. 54–55.
34. Тама само. – Спр. 23.
35. Там само. – Спр. 13.
36. Там само. – Справа фонду Р-8840. – Арк. 1.
37. Там само. – Ф. Р-8840. – Оп. 1. – Спр. 1, 2.
38. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 1
39. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 3, 6–7, 14–15.
40. Там само. – Спр. 5434.
41. Там само. – Оп. 1. – Спр. 30030. – Арк. 1.
42. Там само. – Спр. 33271. – Арк. 1–2.
43. Там само. – Спр. 43595. – Арк. 1.
44. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 26
45. Там само. – Спр. 34779. – Арк. 1, 20–21, 25.
46. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 13.
47. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 10.
48. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 30, 32.
49. Там само. – Спр. 32738. – Арк. 3–4.
50. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 4–5.
51. Там само. – Спр. 5434.
52. Там само. – Спр. 30030. – Арк. 2–4.
53. Там само. – Спр. 34779. – Арк. 22–27.
54. Там само. – Спр. 51427. – Арк. 2, 8–9, 16–18.
55. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 3–24.
56. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 19–24.
57. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 5, 10.
58. Там само. – Спр. 34779.
59. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 8–9.
60. Там само. – Спр. 30030. – Арк. 5–7.
61. Там само. – Спр. 51427. – Арк. 28–29, 46–59, 60–72.
62. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 14.
63. Там само. – Спр. 5434.
64. Там само. – Спр. 33271. – Арк. 4.
65. Там само. – Арк. 3.
66. Там само. – Спр. 32728. – Арк. 17–30.
67. Там само. – Спр. 30030.
68. Там само. – Спр. 43595.
69. Там само. – Спр. 34779.
70. Там само. – Спр. 56278.
71. Там само. – Спр. 5434.
72. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 16–18.
73. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 44, 45.
74. Там само. – Спр. 52303.
75. Там само. – Спр. 50682.